

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ. ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Յուրաքանչյուր լեզվի բառային կազմի հարստացման հիմնական ուղիներից մեկը օտար բառերն են և դրանց ընտրողաբար յուրացումը փոխառությունների տեսքով: Բայց նաև յուրաքանչյուր լեզու, այնուամենայնիվ, իր դռները լայն չի բացում օտար բառերի առջև և փորձում է դրանք փոխարինել սեփական բառային կազմի նոր (նորակազմություններ) կամ նախկին (իմաստային նորաբանություններ) միավորներով: Հաջողում է այնքանով, որքանով կա կամք և հետևողական աշխատանք, և որքանով որ ճկուն են սեփական բառակազմական հնարավորությունները, բառային կազմի իմաստաբանությունը: Մեզանում լեզվաքաղաքականությունը այս հարցում ունեցել է շատ որոշակի ուղղվածություն. ազգային կյանքի յուրահասկություններով պայմանավորված (օտար երկրների տիրապետության տակ գտնվելը, ուժացման վտանգը, փոքր ժողովուրդներին հատուկ հոգեբանական նկարագիրը՝ կառչած մնալը ավանդական արժեքներին, ազգային նկարագրի որակները պահպանելը են)՝ մշտապես ձգտում է եղել հնարավորինս քիչ տուրք տալու օտարաբանություններին, հեռու մնալու օտար բառերի «ծառայություններից»: Սա մի կողմից՝ Մյուս կողմից՝ հայերենը իր բառակազմական հարուստ միջոցներով և ճկուն իմաստաբանությամբ լայն հնարավորություններ է տալիս սեփական միջոցներով հարստացնելու լեզուն՝ խուսափելով օտար բառերի անհարկի կիրառություններից:

Օտար բառեր, փոխառություններ և օտարաբանություններ տերմինները բառային մակարդակում հստակորեն սահմանված են: Առաջինները օտար լեզուներից մեկ այլ լեզվի կամ լեզուների անցած բառերն են՝ որպես օտարաբանություններ կամ փոխառություններ: Փոխառությունները փոխառու լեզվում յուրացված օտար բառերն են, որոնք իրենց համարժեքը չունեն այդ լեզվում: Օտարաբանությունները բառային մակարդակում օտարալեզու՝ այլալեզու բառ, դարձվածք, արտահայտություն են, որ գործածվում են մայրենի լեզվում, և որոնց օտարամուտ լինելը խոսող հանրության կողմից գիտակցվում է, և կամ որոնց համարժեք բնիկ միավորները առկա են մայրենի լեզվում. սրանք գործող նորմից շեղվող և խորթ ձևեր են¹:

¹ Տե՛ս «Լեզվաբանական բառարան», Եր., 1975, էջ 313:

Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում փոխառությունների մի զգալի մասը փոխարինվում է ազգային համարժեքներով. դրանք աստիճանաբար դադարում են գրական լեզվում գործածվել և վերածվում են օտարաբանությունների: Վերջին տասնամյակներին բազմաթիվ օտար բառեր հայերենում գտել են իրենց համարժեքները, փոխարինվելով նորակազմություններով և իմաստային նորաբանություններով՝ վերածվել են օտարաբանությունների, ինչպես՝ **միսինգ** – հանրահավաք, **ռեզիոն** – տարածաշրջան, **մինիստր** – նախարար, **ռեկլամ** – գովազդ, **իդենտիֆիկացիա** – նույնականացում, **էքստրադիցիա** – արտահանձնում, **պարիտետ** – հավասարիքավորություն, **էքսպրոպրիացիա** – ունեզրկում, **միլիցիա** – ոստիկանություն, **աուդիտ** – հաշվեառուզում, **ռեզլամենտ** – աշխատակարգ են:

Իհարկե, միշտ չէ, որ հնարավոր է ստեղծել հաջողված համարժեք, և միշտ չէ, որ հայերեն տարբերակը ի գործու է լինում դուրս մղելու օտար բառը և դառնալու համագործածական: Այս գործընթացը ունի որոշ դժվարություններ: Նշվում են տարբեր պատճառներ².

- Հայերեն բառը փոխառոյալի համեմատ երկար է կամ անբարեհունչ (ալիբի – **այլուրեքություն**, ռելիեֆ – **ուռուցկանկար**, դիվերսիա – **խափանարարություն**, տեխնոլոգիա – **արտադրաբանություն**):

- Հայերեն տարբերակը չունի իմաստային ճշգրտություն կամ ամբողջությամբ չի արտահայտում հասկացության իմաստը. օրինակ՝ **թրաֆիքինգ**-ը մարդկանց՝ ստրկական, սեռական ապօրինի (կամ չնչին վարձատրությամբ) շահագործումն է, մինչդեռ շրջանառվող հայերեն տարբերակը՝ **մարդավաճառք**, արտահայտում է օտար բառի իմաստներից ընդամենը մեկը: Կամ՝ **ֆուրշեր** օտար բառի շրջանառվող հայերեն տարբերակը **ընդունելություն**-ն է, սակայն օտար տարբերակը նշանակում է ընդունելության առանձին՝ յուրահատուկ տեսակ, որի ժամանակ ներկաները սեղանից օգտվում են հոտնկայս:

- Օտար բառի դիմաց ստեղծվում են մեկից ավելի հայերեն տարբերակներ (**ինսուզուրացիա** – պաշտոնակալում, պաշտոնակալություն, երդմնակալում, երդմնակալություն, ձեռնադրում, ձեռնադրություն; **հոնորար** – աշխատագին, պատվագին, պատվավճար, գրավարձ; **ինտենսիվ** – բուռն, լարված, եռանդագին, եռուն, արդյունավետ, արտադրողական, **կոլաժ** – կցոն, կցապատկեր, կցակերտվածք), որոնք տևական ժամանակ մնում են գործածության մեջ՝ առավել կամ պակաս հաճախականությամբ, և դանդաղեցնում են եղած տարբերակներից մեկի կամ այլ տարբերակի հաստատման ընթացքը:

² Տե՛ս «Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության», Եր., 1982, էջ 5-41: **Հ. Օհանյան**, ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները, Եր., 1983, էջ 18: «Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ», Եր., 2016, էջ 32-38: **Ա. Քամայան**, Փոխառություն, օտարաբանություն և էկզոտիզմ (տարբերակման փորձ), «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», 2015, № 2 (17), էջ 66-80:

- Հայերեն բառը չունի օտար բառի բառակերտման ճկունությունն ու արտադրողականությունը. **ա**) օտար տարբերակով հեշտությամբ նոր բառեր են կազմվում (**բանկ** – բանկային, Հայբիզնեսբանկ. հայերեն **դրամատուն** համարժեքը չունի այդ ճկունությունը), **բ**) օտար տարբերակը ակտիվ է բառակապակցման տեսակետից (**բիզնես** – բիզնես ծրագիր, բիզնես համաժողով, բիզնես նախագիծ. **գործարարություն**-ը երկար և անարտադրողական միավոր է) նն:

- Տարածված է փոխառյալ բառը, մինչդեռ հայերենը նվազ տարածվածություն ունի, լավ ծանոթ չէ լեզվակիրառողին (բիլիարդ – **գնդախաղ**, սկան(եր) – **ծրիչ** (պատկերամուտ), սոմատիկ – **մարմնական**, պացիենտ – **բուժառու** (բուժեկ, խնամառու), ջենտլմեն – **ազնվայր**, կոնսպիրալոգիա – **դավադրապաշտություն**):

- Հայերենը փոխարինում է օտար բառի ոչ բոլոր իմաստներին, ուստի իր լրացական իմաստ(ներ)ով գործածության մեջ է մնում նաև օտար բառը որպես փոխառություն: Օրինակ՝ **ռացիոնալ** բառի երեք իմաստները փոխարինվում են հայերեն իմաստային համարժեքներով՝ **բանական** (տրամաբանական), **հիմնավոր**, **նպատակային**, իսկ դրա տերմինային իմաստը չունի համարժեք. **ռացիոնալ**-ը մաթեմատիկայում գործածվում է որպես փոխառյալ բառ՝ **ռացիոնալ/իրացիոնալ թվեր**: Կամ՝ **օպերատոր** օտար բառը երկրորդ և երրորդ իմաստներով՝ **հեռախոսավար** և **գործավար** (գրասենյակում համակարգչային աշխատանք իրականացնող անձ), իր համարժեքները, ինչպես տեսնում ենք, ունի, բայց ահա առաջին իմաստով չունի համարժեք և գործածվում է որպես տերմինային փոխառություն՝ **օպերատոր**՝ որևէ բան նկարահանող մասնագետ:

- Հայերեն համարժեքը երբեմն երկրորդական պլան է մղվում՝ պայմանավորված օտար բառի, այսպես կոչված, միջազգայնացված լինելու հանգամանքով. օտար **էպիլոգիա** բառը առանձին կիրառություններում մրցության մեջ է հայերեն **մազահեռացում** բառի հետ, և այդ մրցությունը տևում է տասնամյակներ օտար տարբերակի և միջազգային լայն կիրառության և տարածվածության շնորհիվ, նույն պատճառով՝ **լեզիսիմ**-ը, որը արդեն երեք տասնամյակ է՝ ունի իր հայերեն համարժեքը (**օրինական/օրինավոր**), կիրառությամբ ակնհայտորեն գերազանցում է հայերեն տարբերակին:

- Օտար բառի տարածվածության պատճառներից մեկը **ավանդույթի ուժն է**. դա գործում է հատկապես տերմինային համակարգերում. մասնագետները նախընտրում են գործածել կիրառության փորձություններ անցած օտար բառը, նույնիսկ եթե դրա դիմաց երբեմն դրվում է հայերեն հաջող համարժեքը՝ **մանիպուլյացիա** – նենգափոխում/մեքենայություն, **մեդիա** – լրատվամիջոց, **մանժետ** – թեզանիք, **տաստու** – դաշվածք:

- Օտար տարբերակը նոր է, և տակավին չի ստեղծվել հայերենը՝

պարկուր – մարզաձև, որի հաղթահարման օբյեկտ են տանիքները, պատերը, պարիսպները ևն, **վեթթինգ** – պաշտոնատար անձին ստուգման ենթարկելը, **մոփեղ** – փոքր մոտոցիկլետ, **ռեմիքս** – երաժշտական ստեղծագործության վերամշակված տարբերակ՝ առավել ժամանակակից գործիքավորմամբ և համեմատաբար արագ տեմպով:

Այս բոլորով հանդերձ՝ նույն վերջին տասնամյակներին հայերենում ստեղծվել են օտար բառերի հազարավոր հաջող համարժեքներ, որոնց գործառական հարուստ կենսագրությունը վկայում է դրանց կենսունակության և ճիշտ ընտրության մասին: Հայերեն համարժեքները օտար բառերի համեմատությամբ ունեն մի մեծ առավելություն. հասկանալի են լեզվակիրառողին: Գրական լեզվի բնականոն զարգացումը ենթադրում է բառապաշարի մշակում և կատարելագործում, որի համար խթանիչ ուժ է ինչպես լեզվի օրինաչափ զարգացման ներքին տրամաբանությունը, այնպես էլ հանրության, այդ թվում՝ մասնագետների քաղաքացիական ակտիվ կեցվածքը:

Հայերեն համարժեքների ստեղծման ճանապարհները հիմնականում երկուսն են՝ 1. **նորակազմություններ**, 2. **իմաստային նորաբանություններ**: Նախ առաջինների մասին:

Նորակազմություններ (բառակազմական համարժեքներ): «Փոխառյալ բառերի փոխարինումը հայերեն համապատասխաններով մեր լեզվի բառապաշարը կատարելագործում է ոչ միայն նրանով, որ անհարկի փոխառությունները դուրս են մղվում մեր լեզվից, այլ նրանով, որ նպաստում են մեր լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործմանը, այդ հնարավորությունների ծավալմանը»³: Հայերենի բառակազմական միջոցները հայտնի են՝ բառաբարդում, ածանցում, հապավում: Ինչպես միշտ, լեզվի զարգացման այս շրջանում նույնպես առավել ակտիվություն է դրսևորում **բառաբարդումը**: Գերիշխում են հողակապով իսկական բարդությունները (նկատի ունենք նաև բարդածանցավոր կազմությունները)՝ տարբեր կաղապարներով: Գործուն են **գոյ. + գոյ.**, **բայ կամ բայարմատ + գոյ.** կաղապարները, որոնք բաղադրում են գերազանցապես գոյական խոսքի մասեր: Ասել է թե՛ նորակազմությունների հիմնական մասը գոյականներ են, քանի որ կոչված են անվանելու նոր իրողություններ, առարկաներ, երևույթներ և գործողություններ: Օրինակ՝ **արժեթուղթ** – վաուչեր, **երակաբորբ** – ֆլեբետ, **ձևաչափ** – ֆորմատ, **անվանաթերթ/անվանաքարտ** – փեյջ, **շնաբան** – կինոլոգ, **կարծրամաշկություն** – պալիմերմիա, **ունեզրկում/սեփականազրկում** – էքսպրոպրիացիա, **ձևարար/ոճաբան** – մոդելյոր, **ցանցահեն** – հաքեր ևն:

Բառաբարդման մի տեսակ է **հապավումը**: Վերջին տարիներին, քաղաքական և հասարակական նոր իրողությամբ պայմանավոր-

³ **Էդ. Աղայան**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 188:

ված, ստեղծվել և գործառվում են բազմաթիվ նոր հապավումներ, որոնց մի մասը օտար հապավումների համարժեքներն են՝ հայերենի օրինաչափություններով ձևավորված կամ պատճենված, ինչպես՝ Evrabank – **Եվրաբանկ**, Еврасуд – **Եվրադատարան**, СНГ – **ՍՈՂ**, ОДКБ – **ՀԱՊԿ** ևն:

Համեմատաբար շատ չեն ածանցական նորակազմությունները: Բնականաբար, այս դեպքում ակտիվ են գործուն ածանցները՝ **-իչ** (**ջնջիչ/շտկիչ** (շտրիխ), **կարիչ** (ստեպլեր), **կրիչ** (ֆլեշ)), **-ում** (**փոխգիջում** (կոմպրոմիս), **փոխհատուցում** (կոնպենսացիա), **համակործանում** (կատակլիզմ)), **-անի** (**վարչանի** (կոլեգիա)), **-ություն** (**համադաշնություն** (կոնֆեդերացիա)), **-ույթ** (**հանրույթ** (սոցիում), **խոսույթ** (դիսկուրս), **համույթ** (անսամբլ)), ևն:

Բառակազմական համարժեքների կարգին կարելի է դասել նաև բառային **պատճենումները** (իմաստային և կառուցվածքային-իմաստային) **ու կիսապատճենումները**⁴ (բառերի, բառակապակցությունների կադապարների թարգմանությունը և ընդօրինակումը)⁵, ինչպես **մեծավարպետ** – grosmeister (գերմ. **gros** – մեծ + **meister** – վարպետ), **կենսաքրեագիտություն** – биокриминология (հուն. **bios** – կյանք + լատ. **crimen** – հանցագործություն + հուն. **logos** – գիտություն), **բիզնեսփաթեթ** бизнес-пакет, **ֆոտոթակարդ** – фотоловушка, ևն: Պատճենումները, ինչպես ասվեց, ոչ միայն առանձին բառեր են, այլև **բառակապակցություններ** (**բուֆերային գոտի** – буферная зона, **բանակցային գործընթաց** – переговорный процесс, **ուժային նախարարություն** – силовое министерство), **դարձվածքներ** (**խաղի մեջ մտնել** – войти в игру, **երրորդ աշխարհի երկրներ** – страны третьего мира, **լողացող կուրս** – плавающий курс), **հապավումներ**, ինչպես վերը տեսանք (**Եվրախորհրդարան** – Европарламент, **Եվրամիություն** – Евросоюз) ևն:

Իմաստային նորաբանություններ (իմաստային համարժեքներ): Օտար բառերի փոխարինության ընդունված ճանապարհներից մեկը դրա փոխարեն ազգային լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառի՝ նոր իմաստով գործածությունն է: «Իմաստային նորաբանությունները լեզ-

⁴ Սովորույթի ուժով ընդունված կարծիքն այն է, որ պատճենումը (դրսևորման իր բոլոր ձևերով) փոխառության տեսակ է: Սակայն մեր խորին համոզմամբ՝ պատճենումները ավելի շատ ընդհանրություններ ունեն ազգային բառակազմական համարժեքների հետ, քան օտար բառերի, ինչի մասին վկայում են հենց հակառակ տեսակետը պաշտպանողների փաստարկումները. «Թեև բառապատճենումները լեզվական փոխառությունների ձևերից մեկն են հանդիսանում, - կարդում ենք ուսումնասիրություններից մեկում, - բայց վերջիններիս հետ ունեն ընդհանուր միայն մեկ բան՝ երկուսն էլ ունեն օտար ծագում: Սակայն տարբերությունը այդ երկու հասկացությունների միջև ավելի մեծ է, քան նմանությունը: ... Բառապատճենումների մեջ չկա ոչ մի օտարազգի տարր, և նրանք միայն իրենց ստեղծման եղանակով են կապված իրենց նախորդող օտարազգի բառի հետ: Բառապատճենման ելակետը օտար բառի մեջ նրա ստեղծման պատճառաբանվածության առկայությունն է, որի վրա հենվելով, կարելի է ստեղծել նոր բառ՝ սեփական միջոցներով» (տե՛ս «Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության», Եր., 1982, էջ 236-237):

⁵ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 1, Եր., 1979, էջ 225:

վում գոյություն ունեցող բառերի ձեռք բերած նոր, թարմ իմաստներն են»⁶: Ըստ որում, այդ փոխարինության հիմքում ընկած է փոխարինվող միավորների իմաստային ընդհանրությունը կամ առնչակցությունը: Օրինակ՝ **կայք** բառի՝ տիրույթ, ունեցվածք, ինչք, կարողություն, գույք, կայվածք և այլ իմաստներին հավելվել է նաև **կայքէջ՝ սայթ** (անգլ. website: **web** – «ոստայն, ցանց» և **site** – «տեղ»): Բառացիորեն՝ տեղ, մաս, բաժին ցանցում), իմաստը, որը ակնհայտորեն իմաստային առնչակցության մեջ է օտարալեզու տարբերակի հետ: Նմանապես՝ **հավանում**, **հավանել** բայի անկատարի ձևը գործածվում է նաև օտար՝ **լայք** բառի նշանակությամբ, **հավանել-ը՝ լայքել**: Այսպես նաև՝ **օրինավոր/օրինական** <- լեզվտիմ, **գրուցարան** (առցանց) <- չաթ, **գրանցում** – ռեգիստրացիա, **պատիժ/ճնշում** – ռեպրեսիա, **կտտացնել** – քլիք անել ևն:

Մասնակի և լիակատար համարժեքներ, բառակապակցական համարժեքներ, անհամարժեքներ: Օտար բառի փոխարինումը հայերեն համապատասխանով նպաստում է նաև հայերենի բառային կազմի իմաստային կառուցվածքի կատարելագործմանը: դա ի վերջո հանգում է օտար բառի տարբեր իմաստների տարբերակման ու ճշգրտման⁷: Դրա արտահայտություններից մեկն այն է, որ երբեմն օտար բառը իր այս կամ այն իմաստով (հիմնականում տերմինաբանական) շարունակում է մնալ գործածության մեջ՝ որպես փոխառություն, իսկ այլ իմաստ(ներ)ով՝ փոխարինվում է հայերեն համարժեքով՝ բառակազմական կամ իմաստային: Այս դեպքում գործ ունենք **մասնակի համարժեքության** հետ: Օրինակ՝ **իրիս** օտար բառի (հուն.՝ ծիածան) բուսաբանական նշանակությամբ հայերենը ունի **հիրիկ** գեղեցիկ համարժեքը: «Կարմիր Թ. ստացել են որդան կարմրից, լայքայից, տորոնից, աղբրաց արյուն ծաղկից, քրքումից կամ դրանց խառնուրդներից, մանուշակագույնը՝ որդան կարմրից, ևն, կանաչը՝ շուշան և **հիրիկ** ծաղիկներից, կապույտը՝ ինդիգոյից» (համացանց), իսկ ահա նույն բառի բժշկագիտական նշանակությունը (աչքի ծիածանագույն թաղանթ) չունի համարժեք, որը, սակայն, գործածության հաճախականությամբ գրեթե զիջում է փոխառյալ տարբերակին: «Բժիշկը յուսավորում է ձեր աչքը ձեռքոված լամպի յույտով և, մեծացնելով, նախ գնում է աչքի առջևի մասը (կոպեր, կոնյուկտիվա, եղջերաթաղանթ, **իրիս**, ոսպնյակ)» (համացանց): Իսկ **իրիս** օտար բառը հայերենում պահպանվել և գործածվում է հրուշակագործության մեջ: «Այս **իրիս** տորթը շատ նման է շերտավոր մեղրով տորթին, ուղղակի այն ավելի հարուստ է մեղրի համով ու **իրիս** կոնֆետի նման ... » (համացանց): Կամ՝ **իներտը** քիմիական տերմին է, հայերենում չունենք համարժեքը, բայց ահա դրա փոխաբերական նշանակությամբ գործածությունը փոխարինվում է հայերեն համագործածական **անգործունյա, անտարբեր, չեզոք** բառե-

⁶ Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 189:

րով: Եվ կամ՝ **դուրլ** – 1. (կինտարվեստ) միննույն տեսարանի մեկից ավելի նկարահանում, 2. նկարահանված տարբերակներից յուրաքանչյուրը, 3. -> (մարզ.) **կրկնագոլ**: Այլ օրինակներ՝ **պրոֆիլ** ->1. **կիսադեմ**, 2. <- մասնագիտական ուղղություն, 3. անհատական էջ սոցցանցում; **թեզ** -1. -> **դրույթ, հիմնադրույթ**, 2. <-գիտական աշխատանք, 3. -> **ատենախոսություն; անալիզ** – 1. բուժգնման տեսակ, 2. -> **ուսումնասիրություն, վերլուծություն, հետազոտություն** են:

Երբեմն օտար բառի այս կամ այն իմաստը արտահայտելու համար հայերեն համապատասխանները կիրառվում են որպես զուգահեռ տարբերակներ: Օրինակ՝ **կոլապս** բառի բժշկագիտական իմաստը (սրտի գործունեության հանկարծակի անկում) արտահայտվում է օտար բառով (փոխառությամբ), **ձախողում** իմաստը՝ հայերենով, իսկ աստղագիտական **մահացում** իմաստը՝ զուգահեռ տարբերակներով՝ **կոլապս/մահացում**: Կամ՝ **գոլֆ** բառը՝ որպես **գնդախաղի տեսակ**, փոխառություն է, հայերենում չունի համարժեք, իսկ նույն բառի երկրորդ իմաստի համար զուգահեռ գործածվում է նաև հայերեն տարբերակը՝ **գոլֆ/(ծնկա)գուլպա**:

Լիակատար համարժեքության դեպքում փոխառու լեզվի տարբերակները ծածկում են օտար բառի իմաստային և գործառական ամբողջ դաշտը: Օրինակ՝ **ինստանցիա** օտար բառը հայերենում ունի երեք իմաստ և երեք համարժեք՝ 1. **աստիճանակարգ**, 2. **ատյան**, 3. **պետական մարմին**. «Միջնորդություն է ներկայացվել քրեական գործի քննությունը այլ ատյան (ինստանցիա) տեղափոխելու պահանջով» (մամուլ), «Վարչապետից բարձր ինստանցիա կարծես թե չկա» (մամուլ), «Ժամանակն է, որ ստեղծվի մի բարձրակարգ ինստանցիա՝ պետական մարմին, որը ցանկալի բարձրության վրա կդնի հայ դպրոցական գործը» (մամուլ): Նմանապես **քսերոքս** – 1. պատճեն, 2. պատճենահան, պատճենիչ; **սիստեմ** – 1. համակարգ, 2. եղանակ; **ռեպերտուար** – 1. խաղացանկ, 2. երգացանկ, 3. համերգացանկ; **ռեկլամացիա** – 1. բողոքագիր, 2. գովազդում; **սպեկուլյացիա** – 1. վերավաճառում, 2. չարաշահում են:

Բառակապակցական համարժեքները միայն պայմանականորեն կարելի է համարժեքություն համարել, քանի որ օտար բառային մեկ միավորի դիմաց փոխառու լեզվում ունենք բառակապակցական միավոր. ընդունված է դրանք անվանել նկարագրական թարգմանություններ: Մակայն օտար բառի գործածական մեծ հաճախականությունը, իմաստային ճշգրտությունը, բառակազմական կամ իմաստային համարժեքների իսպառ բացակայությունը, օտար տարբերակի արտասանական ընդգծված անհամապատասխանությունը փոխառու լեզվի արտասանական նորմերին և այլ գործոններ ոչ միայն հնարավոր, այլև անհրաժեշտ են դարձնում բառակապակցական համարժեքի գործածությունը: Օրինակ՝ **սուռոզաստ** օտար բառի երեք իմաստներից առա-

ջին երկուսը հայերենում գործածվում են բառակապակցական համար-
 ժեքներով (1. փոխնակ մայր, 2. փոխարինող մանրակ), և միայն երրորդ
 փոխարերական իմաստն ունի բառային համարժեք (կեղծ, շինծու,
 անբնական); **պոլիֆոնիա** – ի առաջին իմաստը ունի համարժեք (բազ-
 մաձայնություն), երկրորդ իմաստը արտահայտված է բառակապակ-
 ցությամբ (բազմաձայն ստեղծագործություն): Այլ օրինակներ՝ **վական-
 սիա** – թափուր աշխատատեղ, **պերյուստրացիա** – գաղտնի ընթերցում
 (պետական մարմինների կողմից), **կոնսիլիում** – բժշկական խորհր-
 դակցություն, **վարիկոզ** – անոթների լայնացում, **քոնթրոլ պանել** – հսկիչ
 վահան: Բառակապակցական համարժեքները արդի հայերենում շատ
 չեն, և դժվար չէ նկատել, որ դրանց բառային օտար տարբերակները ի-
 րենց հնչյունական-արտասանական բնավորությամբ ակնհայտորեն
 խորթ են հայերենի արտասանությանը և հնչական համակարգին, ու
 քանի դեռ մեզանում չեն ստեղծվել դրանց բառային համարժեքները⁸,
 ապա բառակապակցական միավորների գործածությունը կարող է կա-
 նոնական համարվել:

Անհամարժեքները (փոխառու լեզվում համարժեք չունեցող օտար
 բառերը) փոխառու լեզվի բառեր են, որոնք անվանում են փոխառու
 լեզուն կրող ժողովրդի կենցաղն ու ապրելակերպը, ազգային ավան-
 դույթներն ու հատկանիշները: Դրանք մասնագիտական գրականութ-
 յան մեջ ունեն զանազան անվանումներ՝ **հատկաբառեր**, **հատկական
 փոխառություններ**, **էկզոտիզմներ**, **տարաշխարհիկ բառեր** ևն: Իր հոդ-
 վածներից մեկում էկզոտիզմները փոխառություններից և օտարաբա-
 նություններից տարբերակելու փորձ է արել Ա. Քամայանը: «էկզո-
 տիզմների մեծ մասը, - գրում է նա, - ինչպես արդեն նշել ենք, ազգային
 ռեալիաներ են: Մրանք այն օտար բառերն են, որոնք արտահայտում են
 այնպիսի առարկա, երևույթ, հասկացություն, որ գոյություն չունեն փո-
 խառող ազգի, ժողովրդի պատկերացումների, կյանքի, կենցաղի մեջ, և
 հետևաբար այդ բառերը չունեն համարժեքներ այդ լեզվում: Այս բառե-
 րը գրեթե երբեք չեն դառնում փոխառու լեզվի բառապաշարի մաս»⁹:
Հատկական փոխառությունները «ցույց են տալիս այս կամ այն երկրին
 հատուկ երևույթներ, այս կամ այն ժողովրդին հատուկ սովորույթներ,
 կենցաղային սովորույթներ, իրեր, արտադրանքներ և այլն, և այլն»¹⁰:
 Հարցը ավելի հիմնավոր ուսումնասիրության է արժանացել ռուս լեզ-
 վաբանության մեջ: Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից բառապա-
 շարի այդ շերտի հատուկ քննարկումը չունի հիմնավորումներ, քանի

⁸ Ի դեպ, ժամանակի ընթացքում նկարագրական թարգմանությունները հաճախ
 փոխարինվել են բառային հաջող համարժեքներով, ինչպես **амнистия** - ընդհանուր
 ներում>**համաներում**, **дефицит** - ընդհանուր վնաս>**պակասուրդ**, **товарный знак** -
 ապրանքային նշան>**ապրանքանիշ**, **сотовый телефон** - բջջային հեռախոս>**բջջային,
 военная арена** - ռազմական թատերաբեմ > **ռազմաբեմ** ևն:

⁹ Ա. Քամայան, նշված հոդվածը, էջ 67:

¹⁰ Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 169:

որ այսպես թե այնպես գործ ունենք անհամարժեքների հետ (ինչպես՝ պուրի, խաչապուրի, լահմաջո, սացիբի, ուխա, վիսկի; սենատոր, դումա, միլի մեջլիս; սարի, հետերա, գեյշա; դրամ, լումա, դուլար, ֆունտ, յուան, լարի; յուրդ, քոչք, շալաշ, խուտոր; չաստուշկա; շամիգե, բալալայկա, գարմոշկա ևն), և դրանց հայերեն տարբերակները չեն կարող այս դեպքում քննարկման առարկա դառնալ, քանի որ պարզապես գոյություն չունեն։ Կարող են ընդամենը բացատրվել հայերենով՝ **գեյշա** (ճապ.)- հատուկ և ուսյալ պարուհի, «արվեստի մարդ»։ տղամարդիկ վարձում են զվարճանալու համար, բայց նրանց միջև սեռական հարաբերություն տեղի չի ունենում; **շամիգե** (ճապ.) – անսովոր երաժշտական գործիք, որին այլ կերպ անվանում են նաև փոքրիկ, ճապոնական կիթառ ևն։

Միշտ չէ, որ հայերեն համարժեքները արագ և վստահ հաստատվում են լեզվի բառապաշարում։ Ավելի հաճախ դրանք անցնում են այսպես կոչված փորձության մի որոշակի ժամանակահատված. մրցության մեջ են մտնում օտար բառերի հետ, և որպես **մրցորդ համարժեքներ**՝ հաստատվում են լեզվի հիմնական բառապաշարում կամ չհաղթելու դեպքում դուրս են ընկնում բառապաշարից։ Երբեմն այդ պայքարը լինում է տևական. հաստատվում են, եթե համապատասխանում են բառային նորմերին՝ տարածվածություն, համապատասխանություն բառակազմական օրինաչափություններին, արտադրողականություն, բառակազմական ճկունություն, հասկացության բովանդակությունը լիովին արտահայտելը ևն։ Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր շրջափուլ ունի իր մրցորդ փոխառություններն ու հայերեն մրցորդ համարժեքները։ Արդի հայերենում, օրինակ, մրցության մեջ են և գրեթե հավասարաչափ գործածություն ունեն հետևյալ օտար և հայերեն բառերը՝ **ագրեման** – *համաձայնություն*, **ագրեսոր** – *նախահարձակ*, **անատմիա** – *կազմախոսություն/կազմաբանություն*, **անիմացիա** – *շարժապատկեր*, **անայլիստուդ** – *լայնույթ*, **անտենա** – *ալեհավաք/ալեցիր*, **դեդուկցիա** – *արտածում*, **դիսփլեյ** – *ցուցադրիչ*, **դոզա** – *դեղաչափ*, **լոտո** – *վիճակահատ*, **մեդիա** – *լրատվամիջոց*, **մետալուրգիա** – *մետաղագործություն*, **չաթ** – *գրուցարան*, **չիզբուրգեր** – *պանրաբրդուճ*, **սինվոլիստ** – *խորհրդապաշտ*, **օնկոլոգ** – *ուռուցքաբան* ևն։ Թե ի վերջո դրանցից որը կհաղթի, որը քաղաքացիության իրավունք կստանա, ցույց կտա լեզվի հետագա զարգացման ու կանոնարկման ընթացքը։

Ի վերջո, չափազանց դժվարին խնդիր է վստահորեն կանխորոշել հայերեն համարժեքների կամ, որ նույնն է, մրցորդ փոխառությունների «բախտը»։ Անցյալում կամ նոր ժամանակներում գրողների, մտավորականների կամ լեզվաբանների կողմից կատարված բոլոր այդ կարգի փորձերը ունեցել են վրիպումներ։ Նույնիսկ նրանք, ովքեր հակված են եղել դավանելու խիստ հավասարակշռված մոտեցումներ և տուրք չեն տվել այս կամ այն կողմին, ուղղորդված չեն պաշտպանելու փոխա-

ռությունների կամ ազգային համապատասխանների իրավունքը, միևնույնն է, կոնկրետ բառերի նախընտրություններում ունեցել են «սայթաքումներ»։ Վ. Տերյանը, օրինակ, կարծում էր, որ անհարկի են թարգմանվում **պեչ, պալտո, վելոսիպեդ** բառերը, Հ. Թումանյանը, առարկելով իր ընդդիմախոսներին, որոնք մեղադրում էին նրան իբրև թե օտար բառերին անհարկի տուրք տալու մեջ, այնուամենայնիվ, փոխառություններ էր համարում **խտելիզենտ, կուլտուրա, լեզենդ, պոեմ, սոնետ** բառերը, թեև դրանց հայերեն տարբերակները արդեն գործածության մեջ կային մեր լեզվում, մասնավորապես արևմտահայ գրականության մեջ, Դ. Դեմիրճյանի համոզմամբ՝ **պատգամավոր**-ը իր տեղը զիջում է **դելեգատ**-ին, **սրոկ**-ը՝ **ժամկետ**-ին, լեզվաբան Ս. Ղազարյանը առաջարկում էր գործածության մեջ թողնել **պարտիա, կոնստիտուցիա, սեսիա, ռեսպուբլիկա** օտար բառերը, քանի որ դրանք «արդեն լայն տարածում են ստացել մեր լեզվի մեջ», էդ. Աղայանը առավելությունը տալիս էր **կոմպոզիտոր, էվոյուցիա, տուրիստ, բիոլոգիզմ** բառերին գտնելով, որ «ավելի լիարժեք ու համամարդկային են, քան նրանց հայերեն համարժեքները», Գ. Ջահուկյանը անթույլատրելի է համարում «լայն գործածություն ունեցող և հիմնականում ճշգրիտ գործածություն ունեցող տերմինների փոխարինումը նոր համարժեքներով»¹¹ և անհաջող է նկատում **կոմպոզիտոր, էվոյուցիա, տուրիստ, տուրիզմ** բառերի փոխարեն **երգահան, բարեշրջություն, զբոսաշրջիկ** և մանավանդ **զբոսաշրջություն** հայերեն բառերի գործածությունը։

Վերն ասվածը, իհարկե, չի նշանակում, որ հարցի վերաբերյալ այսօրինակ քննարկումները անհեռանկար են։ Ընդհակառակը, լեզվի բնականոն զարգացմանը զուգընթաց՝ դրանք ուղղորդում են բառընտրությունը, կողմնորոշում են լեզվակիրառողին այս կամ այն տարբերակի ընտրության մեջ։ Տարբերակները երբեմն «ապրում են» տևական կյանք, մինչև դրանցից մեկը կամ մյուսը ձեռք է բերում քաղաքացիության իրավունք, գրանցվում բառարաններում։ **Մարգարաշտ** տարբերակը, օրինակ, ամրապնդվեց վերջին տասնամյակներին՝ հունարենից փոխառված **ստադիոն**-ի 1600-ամյա գործածությունից¹² հետո, **կանգառ**-ը տասնամյակների մրցության մեջ է եղել **աստանովկա**-ի հետ, **լուիկ**-ը շուրջ հինգտասնամյա ճանապարհ անցավ և միայն վերջերս ստացավ ակտիվ կիրառություն, **խորհուրդ, հանրապետություն, կուսակցություն, հեղափոխություն** բառերը տասնամյակների ընթացքում միայն երկրորդ փուլի ընտրությամբ փոխարինեցին **սովետ, ռեսպուբլիկա, պարտիա, ռևոյուցիա** օտար բառերին, **զբոսաշրջիկ**-ը **տուրիստ**-ին դուրս մղեց գրեթե չորստասնամյա մրցությամբ։ Այս ցանկը կարելի է երկար շարունակել։ Եվ դա ցույց է տալիս, որ ի վերջո հաստատվում է բառա-

¹¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տերմինաբանության զարգացման հարցերի քննարկումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 1971, թիվ 9, էջ 96։

¹² Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1837։

պաշարի զարգացման՝ տարիների փորձառությամբ ամրապնդված այն ճշմարտությունը, որ փոխառությունները տեղ ունեն ազգային լեզվում միայն այն դեպքում, եթե սպառվել են ազգային լեզվի՝ սեփական միջոցներով դրանց փոխարինելու բոլոր հնարավորությունները, հակառակ դեպքում ազգային համարժեքը պահպանում է հաստատվելու կամ վերահաստատվելու բոլոր հավանականությունները:

Այսպիսով: Արդի հայերենի բառային կազմի հարստացման հիմնական միջոցը շարունակում է մնալ հայերեն համարժեքների ստեղծումը: Այդ համարժեքները ունեն մի քանի հիմնական դրսևորումներ՝ բառակազմական, իմաստային, բառակապակցական, մրցորդ, լիակատար և մասնակի են: Ներլեզվական որոշ գործոններ խոչընդոտում են հայերեն համարժեքների ստեղծումն ու ակտիվ գործադրությունը, ինչպես՝ օտար բառի իմաստը լիովին չճանաչելը, տարածված չլինելը, անարտադրողականությունը, զուգահեռ տարբերակներով գործածությունը, ավանդույթի ուժը են: Բայց հայերեն համարժեքները ունեն մի շատ կարևոր առավելություն. հասկանալի են լեզվակիրառողին: Եվ եթե հայերեն համարժեքը դրա հետ մեկտեղ, այսպես ասած, բավարարում է նաև վերը նշված ներլեզվական գործոնները (տարածվածություն, ճշգրտություն, ճկունություն են), ապա դառնում է լեզվի բառային կազմի հարստացման ու մշակման անփոխարինելի գործիք:

Բանալի բառեր – օտար բառեր, հայերեն համարժեքներ, փոխարինում, իմաստային նորարանություն, նորակազմություն, իմաստային դաշտ, հասկանալիություն, մրցորդ համարժեքներ, տարբերակներ, անհամարժեքներ, կատարելագործում

ЮРИЙ АВЕТИСЯН – Проблемы обогащения словарного состава армянского языка: иноязычные слова и армянские эквиваленты. – Основным средством обогащения лексики современного армянского языка по-прежнему остаются эквиваленты иноязычных слов. Они делятся на ряд основных групп: словообразовательная, смысловая, словосочинительная, конкурентная, полных и частичных эквивалентов. Отдельные факторы препятствуют создавать и активно исползовать армянские эквиваленты. Среди них невозможность полностью передать смысл иноязычного слова, отсутствие хотя бы приблизительных армянских аналогов, невоспроизводимость исходного слова по-армянски, наличие параллельных вариантов и т.п. Но армянские эквиваленты имеют очень важное преимущество – они понятны носителю языка. И если вдобавок армянский эквивалент удовлетворяет упомянутым факторам (распространённость, точность, гибкость), он становится незаменимым инструментом обогащения лексики.

Ключевые слова: иноязычные слова, замена, семантическое новаторство, новообразование, смысловое поле, варианты, конкурирующие эквиваленты, совершенствование

YURI AVETISYAN – Issues of Enriching the Vocabulary of the Armenian Language: Foreign Words and Armenian Equivalents. – The principal means of enriching the vocabulary of Modern Armenian is to continue creating Armenian equivalents. These equivalents have some fundamental manifestations: word-formational, semantic, collocational, competing, full, partial, etc. Some intra-linguistic

factors hinder the creation and active use of Armenian equivalents, such as not fully covering the meaning of a foreign word, not being common, unproductive, using parallel versions, the power of tradition, etc. But the Armenian equivalents have a very important advantage: language users understand them. And, if the Armenian equivalent, so to say, satisfies the above-mentioned intra-linguistic factors (prevalence, accuracy, flexibility, etc.), it becomes an indispensable tool for enriching and developing the vocabulary.

Key words: *foreign words, Armenian equivalents, substitution, semantic neologism, new formation, semantic field, comprehension, competing equivalents, options, inadequacies, improvement*

Ներկայացվել է՝ 18.02.2020, Գրախոսվել է՝ 03.03.2019, Ընդունվել է տպագրության՝ 24.07.2020